

**SOVYET-TÜRKİYE MÜNASEBETLERİ: ERMENİLERİN SİYASİ
ORTAMDAN YARARLANMA ÇABALARI****(USSR – Turkey Relations: Benefit From The Efforts Of The Armenian
Political Environment)****Kurbanlı ESED*****ÖZ**

Bu makalede 1948-1953 lü yıllarda şimdiki Ermenistan Cumhuriyeti arazisinden Azerbaycan Türklerinin tarihi etnik topraklarından deportasyonunun nedenleri incelenmektedir, II Cihan Savaşının sonlarında SSCB ve Türkiye arasında yaranmış gergin durumdan Ermenilerin hangi şekilde yararlandıkları tahlil edilmektedir. Makale, SSCB'nin arşiv belgelerine ve Ermeni kaynaklarına dayanarak yazılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Sovyet-Türk İlişkileri, Sovyet-Ermeni İlişkileri, Ermeniler, Politika.

ABSTRACT

Being winner of the World War II USSR had territorial pretension against Turkey, made some steps in direction of joining Kars and Ardahan to Armenia and Georgia. The leaders of Armenia also had pretension in joining the part of Azerbaijan Mountainous Karabakh to Armenia. When all these were not succeeded, with the decision of USSR government over 100.000 Azeri Turks were moved to Azerbaijan during 1948-1953 under the reason of locating Armenians who were brought from abroad. This action was realized against to the wrecktion of human rights and international laws.

Key Words: USSR-Turkey Relations, USSR-Armenian Relations, Armenian, Politica.

Sovyet-Türkiye ilişkilerinde yaranmış soğuk münasebetler ve Sovyetler tarafından ortaya atılmış “Ermeni meselesi” Ermenilerin aktifleşmesinde az rol oynamadı. Bütün tarihi ortamlarda ayık ve çevik olan Ermeni lobisi ve siyasetçileri süreçleri çok dikkatle izliyor, uygun tarihi ortamdan kendi milli menfaatlerini temin etmek istiyor ve bu istikamette girişimde bulunuyorlardı. İkinci Cihan Savaşının ilk yıllarında değil, işte savaşın siyasi sonuçlarının SSCB'nin yararına çözüldüğü ortamda Ermeniler, kazanılmakta olan savaşın başarısından kendi paylarını almak amacıyla Sovyetler Birliğine yaklaşır, Alman faşizmiyle mücadelede kendi yardımlarını göstermeye çalışıyorlardı.

1944 yılının 9 Mart'ında ABD'de “Hınçak”, “Ramkavar” partileri, “Ermenistan Ermenilerinin İlerici Birliği” Ermenistan Ermenilerinin Milli

* Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü Arş. Gör.

Birliğini meydana getirdiler.¹ “Birliğ”in kabul ettiği belgede kurumun amaçları belirlendi; ilkönce, savaşa askeri yardım edilmesi; ikincisi, SSCB’de ve Ermenistan SSCB’de yardım amacıyla çeşitli kurumların oluşumu; üçüncüsü, yurtdışındaki Ermenilerin repatriyasına (vatanlarına geri dönmelerine) her türlü yardım etmek;² Milli Birlik yarandığı ilk günden bütün Ermeni topluluklarında kendi özeklerini oluşturmayı başarmıştı. Ermeni komünistleri Ermeni kurumlarını birlikte eşgüdümlemek sahasındaki gayretleri sonucunda Milli Birlikler vahit cepheye dönuştüler.³

Ermenistan Merkezi Devlet Arşivi’nde korunan belge Ermenilerin savaş döneminde SSCB’ye gösterdikleri maddi yardımları yansıtır. SSCB Devlet Bankı Cumhuriyet bürosunun başkanı Rıza Velibeyov’un 1944 yılının 30 Nisanında Sovyetler dışında yaşayan Ermeniler tarafından başpiskopos Gevorg Çerokçiyân’ın adına yatırılmış paranın raporu verilmiştir.⁴ Bu parayla iki tank katarının yaratılması ve cepheye gönderilmesi hakkında G.Çerokçiyân’ın Ali Baş Kumandana çektiği telgrafta bu konuda detaylı bilgiler vardır.⁵ 1944 yılının 7 Haziranında bununla bağlı İ.V.Stalin telgraf aracılığıyla G.Çerokçiyân’a kendi teşekkürlerini arz etmekle beraber ülke dışında yaşayan Ermenilere de özel selamını ilettili.⁶

Savaş yıllarında ülkede milli birliğin sağlanması için yeniden faaliyete geçmiş kiliseler devletin bu alandaki politikasının gerçekteştirilmesinde büyük rol oynuyorlardı.⁷ Onarılmış kiliseler arasında Eçmiadzin kilisesi de SSCB’nin Türkiye’ye karşı siyasetinde büyük rol oynuyordu.

1945 yılının 19 Nisanında İ.V.Stalin tarafından kabul edilen G.Çerokçiyân’a kilisenin onarımıyla birlikte yüz bin Ermeninin de yurtdışından repatriyasını teşkil etmeyi buyurulmuş ve bildirilmişti ki, kısa zamanda bu konuda devletin özel kararı olacaktır.⁸ G. Çerokçiyân 1945 yılının 22 Haziranında yapılan kilise toplantısında patrik seçildikten sonra

---

*Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü araştırma görevlisi.

¹ Sovetskaya Armeniya Za 60 Let. Erevan, 1970, “AN Arm. SSR” seh.293.

² A.g.e., s.293.

³ A.g.e., s.293.

⁴ *Çentralny Gosudarstvennyy Arxiv Arm. SSR.*, F. 409, op. 1., d. 1657, L. 10.

⁵ Sovetskaya Armeniya v GodıVelikoy Oteçestvennyy Voynı (1941-1945). 1975, Erevan, “AN Arm. SSR”, s.720.

⁶ A.g.e., s.721.

⁷ Djuzeppe Boffa, *İstoriya Sovetskogo Soyuzı*, Moskova, “Mejdunarodnie Otnoşenie”, 1994, T.II, s. 162.

⁸ Kevorkyan Pargev, “V Borbe Za Suşestvovanie”, “*Armyanskiy Vestnik*”, 1 Sentyabr(Eylül), 1993, № 9.

Cumhurbaşkanına hitap ederek “tarihi Ermeni toprakları”nın Ermenistan’a birleştirilmesiyle birlikte yurtdışındaki Ermenilerin vatana dönmeleri için izin vermeyi rica etmiştir.⁹

VI.Gevorg, İ.V.Stalin’le kendi aralarında olan anlaşmaya göre yurtdışındaki din adamlarına, partilere, bilinen lobi üyelerine hitapla rica ediyor ki, yurtdışındaki Ermenilerin repatriyasını teşkil etsin.¹⁰

Kısa zamanda kilisenin teşkilatçılığıyla 130 bin Ermeninin yurtdışından Ermenistan SSCB’de yaşamak istediği konusunda başvuruları Sovyetler Hükümetine takdim edildi.¹¹ SSCB Halk Komiserleri Sovyeti 1945 yılının 21 Kasımında “Ermenilerin Yurtdışından Ermenistan SSCB’ye Dönmeleriyle İlgili Tedbirler Hakkında” karar aldı.¹²

Olayların kronolojik olarak bakılması gösteriyor ki, bu karardan sonra Ermenilerin arazi iddiası ortaya çıktı. 1945 yılın 28 Kasımında Ermenistan komünist rehberi Azerbaycan’ın Dağlık Karabağ arazisinin Ermenistan’a birleştirilmesi hakkında Merkezi hükümet karşısında dilekçe verdi. Dilekçeyle bağlı olarak Umumittifak Komünist Partisi Merkezi Komitesi’nin (UKPMK) katibi G.M.Malenkof, İ.V.Stalin’in buyruğuyla Azerbaycan KPMK’nin I. Katibi M.C.Bağirov’a bu mektupla birlikte müracaat ederek ondan kendi fikrini söylemesini rica etti. Azerbaycan SSCR rehberiyse bu teklifi kesinlikle reddetti.¹³

Dağlık Karabağ’ın Ermenistan’a birleştirilmesiyle bağlı dilekçenin Bağirov’a gönderilmesi “keşif” karakteri taşıyordu. Azerbaycan’ın komünist rehberinin arazi meselesinde tuttuğu kesin sert tavrı resmi Kreml ve Ermenistan rehberini bu fikirden vazgeçirdi. Eğer M.C.Bağirov bu meselede küçük bir yumuşak tavır ile durmuş olsaydı, büyük ihtimalle Dağlık Karabağ o zamanlar Ermenistan’a birleştirilecekti.

Karen Burutens yazıyor ki, yurtdışındaki Ermenilerin Sovyet Ermenistan’ına göçürülmesiyle ilişkili Q. Arutyunov Dağlık Karabağ ve Nahçıvan’ın Ermenistan’a birleştirilmesi meselesini MK kâtibi G.Malenkof’la birlikte tartışmışlardır.¹⁴

⁹ Homozuri Q. *Soşialnie Potryaseniya v Sudbah Narodov*, Moskova, “İntelekt”, 1997, s.161.

¹⁰ Kevorkyan Parqev. “V Borbe Za Suşestvovanie”, *Armyanskiy Vestnik*, Moskova, 1993, №9.

¹¹ *Armyanskiy Vestnik*, 1993, №9.

¹² *İstoriya Armyanskogo Naroda*, Erevan, ER.QU,1980, s. 364.

¹³ Pjikov A., Xruşevskaya “Ottepel” (1963-1964). Arxiv, Moskova, Olmo Pres, 2002, s.203.

¹⁴ Brutenç K. N. *Tridçat Let Na Stary Ploşadi*, Moskova,1998, s.500.

Sovyet Hükümeti yurtdışından Ermenilerin göçürülmesi için geniş propaganda işine koşulmuş, bu amaçla 1944 yılında “Ermenistan’ın Yurtdışındaki Ermenilerle Kültürel İlişkiler Cemiyeti” kurulmuştu.¹⁵

1945 yılının 20 Aralığında Sovyet Ermenistan’ının 25. yıldönümünün ülkede yapılması da aslında siyasi amaç taşıyordu. Merkezi gazeteler “Ermeni halkının bayramı” başlıklı yazılar basıyor, Sovyet Ermenistan’ının 25 yıl zarfında kazandığı sosyal, ekonomik, politik, kültürel başarıların propagandası yapılıyordu¹⁶O, günlerde UMPMK’nin yayın vasıtası olan “Pravda” gazetesinde Q.Arutyunov’un geniş bildirisini basılmıştı. Q.Arutyunov bu bildirisinde Türkiye’ye karşı arazi iddiasında bulunuyor, Kars, Ardahan, Sarıkamış ve başka arazilerin hemen Ermenistan’a geri verilmesini talep ediyordu.¹⁷

Cumhuriyet gazeteleriye Sovyet Ermenistan’ının 25. yıldönümüyle ilişkili yurtdışındaki Ermeni komite ve kurumların tebrik mektuplarını yayınlıyordu. Bu mektuplarda Ermeniler Sovyet hükümetine müracaat ederek Türkiye’deki Ermeni topraklarının Sovyet Ermenistan’ına birleştirileceği takdirde vatana dönerek orada “sosyalizm” uğrunda faal çalışacaklarını bildiriyorlardı.¹⁸

SSCB Ali Sovyet’inin Reyaset Heyeti’nin 1946 yılı 19 Ekim tarihli buyruğuyla yurtdışında yaşayan Ermenilerin ülkeye repatriyasını hukuki açıdan kanunileştirirdi.¹⁹ Karardan sonra Ermenilerin Sovyet Ermenistan’ına dönmesi gerçekleşti.

Sovyetler Birliğinin ve yurtdışındaki parti ve kurumların yaptıkları propaganda sonucunda 1947 yılın başlarında 85.787 Ermeni Ermenistan SSCB’ye göç etti.²⁰

Ermeni kaynaklarındaysa onların sayısı 100 bin kişi olarak kaydedilmektedir.²¹ Göçürülen Ermeniler genellikle ABD, Fransa, Bulgaristan, Romanya, Suriye, Lübnan, Mısır ve İran’dan getirilmişlerdi. Bir olguyu kaydedelim ki, onların Ermenistan’a dönmesi için Umum Ermeni Hayırsever Kurumu 1 milyon dolardan fazla para harcamıştı.²² Sovyetler Birliği özel hizmet

¹⁵ Hudaverdiyev K.S., *Kulturnie Svyazi Sovetskoy Armenii*, Erevan, 1977, s.132.

¹⁶ “25 Let Sovetskoy Armenii”, *Pravda*, 25 Noyabrya(Kasım) 1945, № 281.

¹⁷ *Pravda*, 1945, №281.

¹⁸ *Kommunist* (Erevan), 1945, 22 Dekabr(Aralık), № 275.

¹⁹ *Vedemostu Verxovnoqo Soveta SSR*, 1946, №39.

²⁰ Kâmuran Gürün, *Türk Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Ankara, 1991, s. 30.

²¹ *İstoriya Armyanskogo Naroda*, Erevan, ER.QU,1980, s.364

²² A.g.e., s.364.

kurumlarının raporlarından belli olmaktadır ki, yurtdışından göçen Ermenilerin büyük çoğunluğunu Daşnak eğilimli kişiler oluşturmaktaydı. Onlar görünürde Sovyet hükümetine olumlu olduklarını göstererek, aslında “Ermeni meselesi”nin çözümü için gelmekteydiler. Sonradan onların büyük bir kısmı casuslukta suçlanarak Sibirya’ya sürgün edildiler.

1947 yılının Ekim Kasım aylarında Kahire şehrinde gerek Sovyetler Birliğinden, gerekse de yurtdışındaki kilise adamları ve siyasetçilerinin katılımıyla Dünya Ermenilerinin Kongresi düzenlendi.²³

Kongre “Daşnaksütun” partisinin siyasi platformu hakkındaki direktifi adlı programı kabul etti. Belgenin repatriasiya bölümünde kongrede sunulan bildirimlerden hareketle, Daşnakların vardıkları sonuç aşağıdakilerden oluşmaktaydı ki, kitlesel repatriasiya Ermeni topraklarının bağımsızlığa kavuşturulması ve Ermenistan sınırlarının genişlendirilmesine bağlıdır.²⁴

Fakat bununla birlikte “Daşnaksütun” partisi repatriasiyaya karşı gelir ve kendi amaçları doğrultusunda propaganda yapardı. Bunlar nedensiz değildi. “Büyük memleketlere münasebette bizim mevkiimiz” adlanan bölümde bütün bunlara açıklama yapılırdı. Sovyetler Birliği sert bir tutumla suçlanır, bu Birliğin Ermenileri aldatması özellikle vurgulanırdı.

Daşnaklara göre Sovyetler Birliği Daşnak hükümetini kurulduğu andan çöktürmüş, bağımsızlığını kaybetmesine neden olmuştur. İkinci bentte belirtildiği gibi SSCB Ermeni topraklarının birleştirilmesi için hiçbir girişimde bulunmadı. Bu bölümde Sovyetler Birliğinin Türkiye’nin Doğu vilayetlerinin Ermenistan’a birleştirmesini beceremediği de kaydedilmekteydi. Sovyet Hükümetinin “Ermenistan’ın Zakafkasya dâhilindeki sınırlarını birleştirmeye istememesi”ne gelindiğinde ise Daşnaklar ilkönce Dağlık Karabağ, Nahçıvan ve Ahalkelek topraklarını kastediyorlardı.²⁵ Bunlar Sovyet hükümetinin İkinci Cihan Savaşında Türkiye aleyhine siyasette “Ermeni meselesi”nin çözümüyle bağlı onlara verdiği vaatten kaynaklanıyordu.

1947 yılında yurtdışındaki Ermenilerin Sovyet Ermenistan’ına repatriasiyasının hızı bayağı azalmıştı. 1946 yılında bu rakam 51.238 kişi idiysen, 1946 yılıyla kıyaslamada 1947 yılında Ermenistan’a 34.549 Ermeni göç etmişti.²⁶ Bunun birinci nedeni “Daşnaksütun” partisinin yurtdışındaki Ermenilerin göçüne karşı yaptığı keskin anti propaganda, diğer nedeni

²³ *Azerbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar İctimai Herekatlar Arşivi*, f.1. siy. 221, iş. 78, v. 32-36.

²⁴ A.g.e., v.74.

²⁵ A.g.e., s.19.

²⁶ Nesla Bağgün, *Türk-Ermeni İlişkileri*, İstanbul, 1973, s.115.

göçmenlerin bir kısmının geriye dönerek Ermenistan'a gelmek isteyen soydaşları arasında Sovyet yaşam tarzının yabancı ülkelerdeki yaşam tarzıyla mukayesede geride kalması ve acı gerçeklerin dile getirilmesi idi. Başka bir nedense "Ermeni mesele"sinin çözüleceğine Ermeniler arasında inancın zayıflamasıydı.

Sovyetler Birliğinin Türkiye'ye karşı arazi iddialarından halâ da el çekmediği bir zamanda bütün bunlar Sovyet hükümetinin bütün dünyada yapay olarak yaratmış olduğu "adaletli devlet" görüntüsüne ciddi zarar verir, Ermeniler arasında "Ermeni meselesi"nin çözümüne olan umudu azaltırdı. Onu da kaydedelim ki, halâ 1945 yılı 19 Nisanında İ.V.Stalin'le G.Çerokçyan arasında anlaşmaya göre yurtdışından göçürülen Ermeniler Türkiye'den alınarak Ermenistan'a birleştirilecek topraklarda meskunlaştırılmalarıydılar.²⁷

1947 yılı 12 Martında "Trumen doktrini"nin kabul edilmesi, Türkiye'nin ABD'yle yapmış olduğu anlaşmalar SSCB'nin Türkiye'ye karşı arazi taleplerini bir kadar geciktirmekle beraber, Azerbaycan Türklerinin tarihi topraklarından departasiyasını (mecburi göçünü) da zaruri etti. Böyle bir ortamda SSCB Bakanlar Kurulu acele olarak Azerbaycan Türklerinin tarihi topraklarından göçürülmesi hakkında karar kabul etti. Bu acelecilik SSCB Bakanlar Kurulu'nun "Ermenistan SSCB'den Kolhozcuların ve Başka Azerbaycanlı Ahalinin Azerbaycan SSCB'nin Kür-Araz Ovalığına Göçürülmesi Hakkında" ki 1947 yılı 23 Aralık tarihli kararından da görülür.²⁸ Karar izahsız ve girişiz alınmıştır.

Kararın kabul edilmesinde esas neden gibi M.C.Bağirov'un Q. Arutyunov'la birlikte İ.V.Stalin'e yazmış oldukları müracaatla bağlı fikirlerin ileri sürülmesine gelindiğinde ise şunu belirtelim ki, Ermenistan ve Azerbaycan rehberlerinin Sovyet devlet başçısına gönderdikleri hitap-mektup büyük ihtimalle Sovyet rehberleri tarafından sonradan razılaştırılmıştır. Arşivde korunan bu mektubun üzerinde ayın tarihi bile gösterilmemiştir.

Sonuç olarak, Türkiye'ye karşı arazi taleplerinin ve Yukarı Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesinin mümkünsüzlüğüyle karşılaşan resmi Kreml, Azerbaycan Türklerinin tarihi etnik topraklarından çıkarmakla İkinci Cihan Savaşında Ermenilere onlardan istifade mukabilinde vermiş olduğu vaadi kısmen yerine getirmiş oldu. Azerbaycan Türklerinin göçürülmesi hakkında 23 Aralık 1947 yılı kararı Ermenilerin etnik temizleme siyasetini yeniden alevlendirdi. Azerbaycan Türklerinin Ermenistan'dan zorla çıkarılması sürecinin uygulanması sonucunda 100 binden fazla soydaşımız amansız ve dehşetli siyasetin kurbanı oldu.²⁹

²⁷ Kevorkyan Pargev, "V Borbe Za Suşestvovanie", *Armyanskiy Vestnik*, №9.

²⁸ *Azerbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar İctimai Herekatlar Arşivi*, f.1, siy.222, ıfş, 48, v.10.

²⁹ Paşayev A., "Göçürülme", *Gençlik*, Bakü, 1995, s.22.

KAYNAKÇA

- Azerbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar İctimai Herekatlar Arşivi, f.1. siy. 221, iş 78, (Azeri Türkcesinde).
- Azerbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar İctimai Herekatlar Arşivi,, f.1. siy. 222, iş 48, (Azeri Türkcesinde).
- BRUTENÇ K.N. *Tridçat Let Na Stary Ploşadi*, Movkova,1998, (Rusça).
- Çentralny Gosuderstvennyy Arxiv Arm. SSR.*, F. 409, op. 1. d. 1657, (Rusça).
- DJUZEPE Boffa, “*İstoriya Sovetskogo Soyuzu*”, iz “*Mejdunarodnie otnoşenie*”, Moskova, 1994, tom 2, (Rusça).
- İstoriya Armyanskogo Naroda*, Erevan, EpQU,1980, (Rusça).
- KEVORkYAN Pargev, “*V Borbe Za Suşestvovanie*”, *Armyanskiy Vestnik*, № 9, 1993 (Rusça).
- HUDAVERDİYAN K.S., *Kulturnie Svyazi Sovetskoy Armenii*, Erevan 1977, (Rusça).
- KAMURAN, Gürun, *Türk Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Ankara 1991.
- NESLA, Bağgün, *Türk-Ermeni İlişkileri*, İstanbul 1973.
- PIJİKOV, A. *Xruşşevskaya “Ottepel” (1963-1964.* Arxiv, Moskova, Olmo Press, 2002, (Rusça).
- PAŞAYEV A. “*Göçürülme*”, *Gençlik*, Bakü, 1995, (Azeri Türkcesinde).
- Sovetskaya Armeniya Za 60 Let.*, Erevan, izd. “AN Arm. SSR”, 1970, (Rusça).
- Sovetskaya Armeniya v Qodı Velikoy Oteçestvennyy Voynu (1941-1945)*. Erevan, izd. “AN Arm. SSR”,1975,(Rusça).
- Vedemosti Verxovnoqo Soveta SSR*, 1946, № 39 (Rusça).
- “25 Let Sovetskoy Armenii” *Pravda*, 25 Noyabrya(Kasım) 1945, № 281 (Rusça).
- HOMOZURİ Q. *Soçialme Potryaseniya v Sudbax Narodov*, Moskova, 1997. (Rusça).